

**Ապագա
Հանդես**

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Սովետական ռեպրեզենտացիան

ISSN 1682-5438

Համար 70, Սեպտեմբեր , 2017 թ.

No. 70, September 2017

ԱՊԱԳԱ No. Համար 70 (85) 2017 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկը համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն - Փետրվարյան արկածախնդրությունը եւ
Ղարաբաղի կորուստը
- Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում

Անգլերեն Ան ու սարսափի իշխանություն- Միվասի, Կեսարիայի,
Բիրեջիկի, Բիթլիսի և Մարդինի ջարդերը

Պարսկերեն Իրանահայությունը Նադիր շահի և Քարիմ խանի օրոք

CONTENTS

Armenian -February conspiracy and Karabagh surrender
-Armenian massacres in “Azerbaijan”

English A REIGN OF TERROR- Massacres at Sivas, Cesarea, Birejik,
Bitlis, and the Region of Mardin

Persian Armenian of Iran – At the time of Nader Shah and Karim Khan

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 դրամ

Փետրվարյան արկածախնդրությունը եւ Ղարաբաղի կորուստը

Ինչպես արդեն անդրադարձել ենք Ղազնակցականների փետրվարյան արկածախնդրությանը, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. փետրվարի 13-18-ին, եւ որի հետեւանքով ժամանակավորապես հայ սովետական կառավարությունը հեռացավ Երեւանից իսկ Սիմոն Վրացյանի «Փրկության կոմիտեն» ստանձնեց Հայաստանի իշխանությունը, ծանր հետեւանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Վերջինիս իշխանությունը շարունակվեց մինչեւ ապրիլի 2-ը, երբ Հայ կոմունիստները, այդ օրը կրկին անցան իշխանության գլուխ եւ ղազնակցականները փախան Չանգեզուր ապա Թավրիզ եւ Ատրպատականի այլ վայրեր ու Իրանի ներքին շրջաններ:

Նույն այդ ժամանակաշրջանում (1921 թ. փետրվարի 18-ապրիլի 2) երբ սովետական կառավարությունը հեռացել էր Երեւանից եւ Երեւանի իշխանությունը գտնվում էր Սիմոն Վրացյանի ձեռքում, տեղի ունեցավ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը (մարտի 16) Սովետական Ռուսաստանի եւ քեմալական մեծ ժողովի միջեւ, առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների ներկայությամբ, որը նախագծեց Կարսի Հայ-թուրքական պայմանագիրը, ի վնաս Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի ազգային շահերի, եւ Սովետական Հայաստանին պարտադրեց հայկական հողերի կրկնակի կորուստը:

Փետրվարյան արկածախնդրությունը իրականացավ ղազնակցության, հետադիմա-կան տարրերի եւ քեմալականների օժանդակությամբ ու Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) դավադրությամբ: Այդ արկածախնդրությունը խլեց 20,000 հայորդիների կյանքը եւ պատճառեց նոր ավերածություններ:

1921 թ. հուլիսի 3-ին Թիֆլիսում կայացավ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան Բյուրոյի պլենումը, որը ընթացքում ի շարս այլ հարսերի, քննարկվեց նաեւ Ղարաբաղի ճակատագիրը, վերադարձնել Հայաստանին թե թողնել Արբեջանի կազմի մեջ: Նիստը, որ ղեկավարում էր ռճրագործ Ստալինը, հուլիսի 4-ին 4 կողմ (Ալ. Մյասնիկյան, Սերգեյ Կիրով, Սերգո Օրջոնիկիձե, եւ Յու. Ֆիգատներ), 3 դեմ (Նարիման Նարիմանով, Ֆիլիպ Մախարաձե, Հմայակ Նազարեթյան) եւ 1 ձեռնպահ (Մամիա Օրախելաշվիլի) ձայներով քվեարկեց, որ Ղարաբաղը վերադարձնել Հայաստանին: Սակայն հուլիսի 5-ին,

Նարիմանովը բողոքելով եւ սպառնալով Ստալինի հետ գործարք է կնքում եւ համաձայնվում՝ Ղարաբաղը անցնի Ադրբեջանին¹:

Իսկ ի՞նչ դեր խաղաց փետրվարյան արկածախնդրությունը այդ որոշման մեջ: 1920 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին թուրքական պատվիրակությունը արտագործնախարար Սամի Բեյի ղեկավարությամբ բանակցելու համար գտնվում էր Մոսկվայում: Թուրք պատվիրակության անդամ էր թուրք կոմունիստ Ֆ. Սաբիթը, որպես ապացույց հանայնավար հեղափոխության ի նպաստ իրենց դիրքորոշմանը: Նրանք հաջողեցին մեծ քանակությամբ ռազմամթերք (100,000 հրացան, տարբեր տրամաչափի 400 տնդանոթ, 500 ավտոմատ, 100 բեռնատար ինքնաշարժ, 100,000 միավոր զինվորական հագուստ, վառելիք եւ այլն) եւ 5 միլիոն ռուբլի (ոսկով) օգնություն ստանալ Բոլշևիկներից, ինչպես նաեւ նրանց բերանացի համաձայնությունը, գրավելու Հայաստանի Հանրապետության որոշ տարածքներ (հատկապես Սարիղամիշի եւ Շահթախթի շրջանները), Նախիջևանի վրայով Ռուսաստանի եւ Կարմիր բանակի հետ անմիջական կապ ստեղծելու պատճառաբանությամբ: Բանակցությունները ավարտվեցին Օգոստոսի 24-ին, սակայն վերջնական համաձայնության ստորագրումը հետաձգվեց: Մինչ այդ 14 օր առաջ ստորագրվել էր Սեւրի դաշնագիրը, որից թուրքերը խորամանկորեն օգտվեցին հսկայական օգնություններ կորզել ռուսներից: Ռուսաստանի արտագործողկոմ Գ. Չիչերինի եւ նրա տեղակալ հայազգի Լենոն Կարախան(յան)-ը իրենք հայանպաստ դիրքորոշում ցույց տվեցին եւ բանակցություններից առաջ պարտադրեցին իրենց տեսակետները, հակառակ Հայաստանի մեջ հայ բոլշևիկների մայիսյան ապստամբության ճնշման փաստին: Սակայն իրենց դիրքերը տկարացան եւ ստիպվեցին տեղի տալ Լենինի եւ Ստալինի թրջանապաստ միջամտություններին, երբ Հայաստանի իշխանությունը կոորդինե հետեւում էր իր արեւմտասեր դիրքորոշումը եւ Սեւրի հետ կապված մաքսիմալ ակնկալություն էր փափագում: Սեւրի դաշնագիրը, Հ. Զաքազունիի արտահայտությամբ, շլացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթացրել իրականության գիտակցությունը:

1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին սկսեց թուրքական արշավանքը Հայաստանի վրա, որը եւ ավարտվեց դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի խայտառակ դաշնագրով:

Փետրվարյան արկածախնդրությունից 8 օր հետո սկսվեցին ռուս-թուրքական բանկցությունները եւ մարտի 14-ին

¹ - Վ. Ե. Խոջաբեկյան, Արցախը բործության ժամին, Երեւան, 1991, էջ 6-8: Հետագա էջերում հատկապես եւ ավելի մանրամասնորեն կանդաղադառնանք Արցախի հարցին:

ստորագրվեց պաշտոնական համաձայնագիր: Ըստ թուրքական բանակի հրամանատար Զյադիմ Կարաբեքիրի՝ ,Չիչերինն ու Կարախանը աշխատում էին չեղյալ հայտարարել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, նրանք խիստ պաշտպանում էին հայերին: Բանակցության ընթացքում, Երեւանի մեջ դաշնակների իշխա-նության գալը մեզ օգնեց եւ դյուրացրեց բանակցությունը... Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը հիմք բռնեցինք եւ նրա վրա նոր հոդվածներ ավելացրինք...»: Մոսկվայից վերադարձի ճանապարհին, Սամի Բեյը մարտի 23-ին Փարիզում հանդիպում է Ալ. Խատիսյանի հետ, քննարկելու համար Կովկասյան համադաշ-նակցության ստեղծելու հարցը, որը իրագործվեց հունիսի 10-ին, Մենշեւիկ-Դաշնակ- Մուսավաթ համաձայնությամբ, որը պիտի թուրքական հովանավորությամբ տնտեսական եւ քաղաքական համագործակցությամբ վերատիրանար իշխանությունը:

Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, հուլիսի 3-5-ին Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան Բյուրոյի պլենումը քննարկեց Ղարաբաղի ճակատագիրը: Հարց է առաջանում թե ումի՞ն պիտի նպաստեր բուլշեւիկների կողմորոշումը: Թուրքերի՞ն, որոնք բարեկամության ձեռք էին մեկնել եւ հեղափոխական ջատագով էին ներկայանում, թե հայերի՞ն, որոնք խաբվելով թուրքերից բուլշեւիկներին իրենց երկրից դուրս շարտելու արկածա-խընդրության դիմեցին, գիտակցելով հանդերձ, որ իրենք բուլշեւիկյան կարմիր բանակի դիմաց ոչ մի փրկության ելք չունեին, ինչես ինքը՝ Խատիսյանը հետագայում խոստովանել է, իսկ դաշնակցական պարագլուծներից Ռուբեն Դարբինյանը խեստովանել է, որ. ,ապստամբությունը հաջողության իսկ պարագայում, չէր կարող տեւական ազատություն ու անկախություն ապահովեր, այլ նույնիսկ կարող էր վտանգել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը²:

² - ,Մասիս շաբաթաթերթ, 2004 թ. փետրվարի 28:

Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918-1920 թթ.)

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը նոր իրավիճակ ստեղծեց Ռուսական կայսրության ազգային ծայրամասերում: Ավելի բուռն գործունեություն ծավալեցին տեղի կուսակցությունները: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր նպատակներն ու ծրագրերը: Բացառություն չէր նաեւ դեռեւս 1911 թ. ստեղծված ադրբեջանական մուսավաթ կուսակցությունը, որը 1917թ. ապրիլին Բաքվում կայացած Կովկասի մահմեդականների առաջին կոնգրեսում պահանջեց ,Ռուսաստանի կազմակերպությունը դնել հողային-դաշնակցային հիման վրա եւ ստեղծել Ռուսաստանի մահմեդականությունը ներկայացնող կենտրոնական օրենսդիր մարմինը³:

1917 թ. հունիս-օգոստոսին Բաքվում տեղի ունեցած երկրորդ եւ երրորդ կոնգրեսներն ընդունեցին էլ ավելի խիստ պանթուրքիստական որոշումներ: Դա պատահական չէր, քանզի Անդրկովկասում պանթուրքիզմի ջատագովը եւ անմիջական իրականացողը մուսավաթն էր, որի հետ թուրքական կառավարող շրջանները եւ քաղաքական գործիչները մեծ հույսեր էին կապում: Անդրկովկասի՝ թաթարներով բնակեցված տարածքները կարելուր հենարան էին իրենց պաշտոնական գաղափարախոսության եւ քաղաքականության տարածման համար:

Ժամանակին պանթուրքիզմի հիմնադիրներից եւ գաղափարախոսներից Չիա Գեոք Ալիը գրում էր, որ թուրքիան, ,Ադրբեջանը եւ ,Իրանական Ադրբեջանը պետք է կազմեն վաղվա Օղուզիստանը⁴: Նրա կարծիքով դա պանթուրքիզմի ,միևիմում ծրագիրն է⁵:

Մուսավաթականների ախորժակն էլ ավելի գրգռվեց, երբ թուրքական զորքերը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, սկսեցին իրենց առաջխաղացումը Արեւմտյան Հայաստանում (գրավեցին Երզնկան, Մամախաթունը, Սարիղամիշը, Կարսը, ընդհուպ մոտեցան Անդրկովկասի սահմաններին):

Մուսավաթական, խանական, բեկական ուժերը փակեցին Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին՝ կտրելով կապը Ռուսաստանի հետ: Այնուհետեւ դադարեցվեց երթեւեկությունը Բաքու-Գորգնի երկաթուղով: Ադրբեջանական զինված ուժերը քայքայիչ աշխատանք էին կատարում նաեւ թիկունքում՝ ամեն կերպ

³ – Չարեւանդ, Միացյալ, անկախ Թուրանիա, Երեւան, 1993, էջ 100-101:

⁴ – Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930, с.92.

⁵ – Նույն տեղում:

Նպաստավոր դարձնելով իրենց ,ազգակից եղբայրներին՝ թուրքերի մուտքը Անդրկովկաս: Սեյմի մուսավաթական պատգամավորներն էլ իրենց տեղերում էին լայն քարոզչություն տանում հոգուտ թուրքիայի:

Ադրբեջանական ազգայնականները հնարավոր էին համարում թուրքիայի միջոցով մեծ թուրքական պետության ստեղծումը, որը պիտի ընդգրկեր Միջերկրական ու Սեւ ծովերի ափերից մինչեւ Անդրկասպյան շրջաններ ու թուրքեստան: Լայն գործունեություն էր ծավալում նաեւ մահմեդական հոգեւորականությունը, որը, սուլթանին համարելով խալիֆների ժառանգորդը, ուստի նաեւ ամբողջ մահմեդական աշխարհի հոգեւոր առաջնորդը, փորձում էր ավելի կազմակերպված բնույթ տալ հակաքրիստոնեական պայքարին:

Մուսավաթականները քայքայիչ աշխատանք էին ձեռնարկում Անդրկովկասյան Սեյմում: Նման գործունեությունը ավելի շեշտակի զգացվեց Տրապիզոնի եւ Բաթումի բանակցությունների ժամանակ: Այդ քաղաքականությունն ավելի բարդացրեց երկրամասի պաշտպանությունը հարձակվող թուրքական բանակներից:

Անդրկովկասյան դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության հռչակումից հետո թաթար ազգայնականներն այլեւս չէին թաքցնում իրենց հեռագնա նպատակները: Պակտուրքիվի կատաղի պաշտպաններից մեկը՝ մուսավաթական Ռասուլ Չադեն հայտարարում էր, որ Կասպից ծովը պետք է հանդիսանա իրենց ,ներքին լիճը»⁶:

1918թ. մայիսի 26-ին վրաց ազգային խորհուրդը հռչակեց Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը Նույն քայլին դիմեցին մուսավաթականները: Նրանք նախկին Ցարական Ռուսաստանի, Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգների տարածքը հռչակեցին ադրբեջան պետություն, որը նման անվամբ երբեք գոյություն չէր ունեցել նշված տարածքում:

Պետության անվան ընտրությունը պատահական չէր եւ հետապնդում էր քաղաքական եւ ռազմավարական հեռագնա նպատակներ: Այն մուսավաթականներին առաջարկել էր, այսպես կոչված, Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան, որպեսզի կովկասյան թաթարներն իրենց իրավունքները ներկայացնեն նաեւ Ատրպատականի կամ Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ:

Նորաստեղծ պետության մայրաքաղաքը ժամանակավորապես դարձավ Գանձակը, քանզի 1917 թ. Նոյեմբերի 2-ին Բաքվում հաստատվել էր խորհրդային

⁶ - Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնա-կան պետական արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀՀՊԿՊԱ), ֆ.121, ց.1, գ.33, թ.17:

իշխանություն: Ադրբեջանում իշխանության գլուխ անցավ մուսավաթը, ընտրվեց կառավարություն՝ Ֆ. Խան-խոյսկու նախագահությամբ:

Այն օրերին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմը կանգնած էր լուծարման առաջ, Հայկական կորպուսի ուժերը եւ հայ աշխարհագորայինները կենաց ու մահու կռիվներ էին մղում Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակների դեմ: Վերջիններս փորձում էին մի քանի ուղղություններով շարժվել դեպի Թիֆլիս, Գանձակ եւ Բաքու՝ իրականացնելու իրենց վաղեմի ծրագրերն ու նվաճելու Անդրկովկասը, սրի քաշել նաեւ ցեղասպանությունից փրկված արեւմտահայության բեկոր-ներին եւ արեւելահայությանը: Սակայն հայ ժողովուրդը, Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում, Ղարաքիլիսայում պարտության մատնելով թուրքական զորքերին, նվաճեց իր ապրելու իրավունքը եւ 1918 թ. մայիսի 28-ին հայտարարեց Նոր հայկական պետության ստեղծման մասին: 1918թ. հունիսի 4-ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց եւ չիրաժարվեց իր պանթուրքիստական ծրագրերից:

1918 թ. օգոստոսի 31-ին Խալիլ փաշան, Երեւանում ընդունելության ժամանակ հայտարարեց, որ թուրքերի բարձրագույն նպատակը վերամիավորվելն է մայր հայրենիքի՝ Թուրանի հետ, ուստի եւ նրանք ձգտում էին վերացնել իրենց ճանապարհին առաջացած խոչընդոտները⁷:

Թուրքերը նաեւ նպատակ էին հետապնդում թուրքամետ պետություն ստեղծել Կովկասում: Էնվերը ցանկանում էր Ադրբեջանի, Դաղստանի եւ Հայաստանի հիման վրա ստեղծել Նոր պետություն եւ այդ գործում նրան պետք է օգնի իր եղբայրը՝ Նուրի փաշան⁸:

Բաթումի պայմանագիրը լայն հնարավորություն ընձեռեց թուրքական զորքերին գրեթե անարգել շարժվել դեպի Նորաստեղծ Ադրբեջան, չնայած որ թուրքական կանոնավոր զորքերի առաջապահ ջոկատները մայիսի վերջերին արդեն հասել էին Գանձակ, ուր ժամանել էր նաեւ Նուրի փաշան: Թուրքական զորքերի մուտքը Ադրբեջան՝ քաջալերեց թաթարներին, որոնք սկսեցին հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա, սրի քաշել հայ բնակչությանը: Բազմաթիվ հայ բանվորներ, ովքեր աշխատում էին Գետաբեկի պղնձահանքերում, մորթվեցին հարեւան գյուղերի թաթարների կողմից: Փակվեց Գետաբեկ-Շամխոր ճանապարհը: Տեղական բեկերի անմիջական մասնակցությամբ, թաթարական ջոկատները եւ խաժամուժը սկսեցին հարձակումներ գործել

⁷ – ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.619, թ.47-48:

⁸ – М. Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Москва, 1934, с. 265.

Շամխորի հայկական գյուղերի վրա՝ կոտորածներ սարքելու եւ թալանի նպատակով: Չարդախլուի, Բաղաքենդի, Բարսումի, Գառնակերի, Ձագիրի, Սալերի եւ մյուս փոքր գյուղերի բնակչությունը, ինքնապաշտպանության համար դիմեց զենքի: Նրանք ստեղծեցին 500 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատ, որն անվերջ շրջելով հայկական գյուղերում, կանխում էր թշնամու անակնկալ հարձակումները⁹:

Թաթարներին չհաջողվեց տեղահան անել եւ կոտորել տեղի հայ բնակչությանը: Երբ Նուրի փաշան ժամանեց Չեգամ գյուղը, տեղի թաթարները առաջարկեցին գրավել հայկական գյուղերը: Հայկական ինքնապաշտպանության ղեկավարները կանչվեցին Չեգամ, սակայն որոշ ժամանակ անց ազատ արձակվեցին եւ հետ վերադարձան:

Ֆ. Խան-խոյսկու կառավարությունը ոչ միայն չէր կանխում հայերի կոտորածները, այլեւ ինքն էր ծրագրում ու ղեկավարում զորքի եւ թաթարական խուժանի գործողությունները: Անելանելի վիճակում էր Գանձակի եւ հարեւան հայկական բնակավայրերի հայ բնակչությունը: Թուրքերի՝ Գանձակ ժամանելուց հետո վիճակը ավելի ծանրացավ, քանզի վերջիններս, միանալով տեղական ուժերին՝ թալանի նպատակով կազմակերպում էին ջարդեր: Գանձակի հայկական թաղամասերի բնակիչները գտնվում էին կազմակերպված հարձակման եւ կոտորածի սպառնալիքի տակ: Առանձին հայ մարդկանց սպանությունները, խանութների եւ տների թալանը դարձել էին առօրյա, սովորական երեւույթ:

Թուրքական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան հրամայում է շրջապատել հայկական թաղամասերը եւ զինաթափել բոլոր հայերին: ,Հայերին գրավոր զգուշացում արվեց, ՎՆ գրում է Ռյուշտու բեկը, ՎՆ անհապաղ հավաքել զենքերը եւ հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կգնդակահարվեն Նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեր զենքեր¹⁰: Նմանատիպ առաջարկով Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության հավատարմատարին է դիմում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը¹¹:

Հայության զինաթափումը մի նպատակ էր հետապնդում. զրկել Նրանց ինքնապաշտպանության հնարավորությունից եւ ավելի դյուրին դարձնել կոտորածը: Արխիվային նյութերը փաստում են, որ հայ բնակչությունը գիտակցելով իր գլխին կախված վտանգը, չի հանձնում զենքը: Հայկական թաղամասերը ենթարկվում են հարձակման: Այդ է վկայում մարտերին մասնակցած մի թուրք սպա, որը գրում է. ,Այսօրվա մարտերում

⁹ - Հայ Արիներ, Թիվ 57, 58, 2005 թ.

¹⁰ - ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.31:

¹¹ - ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.17, թ.30:

մեր կորուստները կազմեցին 13 սպանված եւ 6 վիրավոր, սպանվածների թվում էր նաեւ մեկ սպաե¹²: Իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերը ենթարկվեցին հրետակոծության¹³: Ուսումնական հաղորդագրություններից մենք տեղեկանում ենք, թե հեծյալ գնդի հրամանատարը ինչքան փամփուշտ եւ արկ է օգտագործել հայերի դեմ՝ հրամանը կատարելու համար: 1918թ. հունիսի 15-ից իսլամական բանակի հրամանատարությունը սկսեց իր ռազմական գործողությունները Բաքվի ուղղությամբ: Թուրքական 5-րդ եւ 15-րդ դիվիզիաներին էին միացել ադրբեջանական զորքերը: Նրանց հետեւից, ինչպես ընդունված էր, շարժվում էր թաթարական խուժանը՝ գրավված տարածքներում թալանի իրականացնելու համար:

Գանձակից եկած թաթարները, Շամախու ճանապարհին այրելով հայկական գյուղերը եւ տեղերում մնացած հայերին կոտորելով, հասան քաղաք: Նրանք գերի վերցրեցին սպանդից ազատված 30 հայկական ընտանիք եւ մեծ ավարով վերադարձան Գանձակ: Բաքվի ճանապարհին թուրքական բանակը եւ տեղի մահմեդականությունը կողոպտեցին, սրի քաշեցին Նուխի, Արեշի, Գյոքչայի տասնյակ հազար հայերի: Զները, որոնք մի կերպ փրկվել էին կոտորածից եւ փորձում էին անցնել Վրաստան, ստիպված պատսպարվեցին սահմանամերձ շրջաններում, քանի որ մենշելիյան կառավարությունը՝ փակելով սահմանը, արգելեց նրանց մուտքը իր հանրապետություն¹⁴: 1918 թ. հունիսի 27-ից սկսվեցին արյունալի մարտեր Բաքվի բանվորների պատգամավորների խորհրդի զինված ուժերի եւ թուրք-թաթարական զորքերի միջեւ: Ուժերը անհավասար էին: Եթե թուրքերը եւ թաթարները ստանում էին նոր համալրում, ապա Բաքվի խորհուրդը զուրկ էր այդ օգնությունից: Շուտով դավաճանեց եւ իր զորքով ճակատը լքեց գնդապետ Բիչերախովը: Ճակատը պահելու համար Բաքվի խորհուրդը, ձայների մեծամասնությամբ, որոշեց Պարսկաստանից Բաքու հրավիրել անգլիացիներին: Խորհրդի բոլշևիկյան ֆրակցիան հրաժարական տվեց եւ դուրս եկավ խորհրդի կազմից: Իշխանությունը անցավ Ցենտրոկասպի կառավարությանը: Վերջինս նույնպես չկարողացավ մինչեւ վերջ պաշտպանել Բաքուն: Բաքվի անկումից մի քանի ժամ առաջ անգլիական զորքերը՝ գեներալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ, ռազմանավերով հեռացան քաղաքից:

12 – ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.18:

13 – Նույն տեղում, թ.32:

14 – ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.121, ց.1, գ.26, թթ. 16-18:

1918թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրք-թաթարական զորքերը գրավեցին Բաքուն: Նույն օրն էլ սկսվեց Բաքվի հայության կոտորածը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Բ. Իշխանյանը. «Երեք օր շարունակ, սեպտեմբերի 15-ի առավոտից մինչև 17-ը երեկոյան՝ կիրակի, երկուշաբթի եւ երեքշաբթի, քաղաքի նոր տներն էին համարվում արևախում կազմակերպությունները, բազմաթիվ եւ բազմազան ավազակների ու ջարդարարների բանդաները՝ կազմված թուրքական կանոնավոր զորքերից եւ քաղաքի ու շրջակա գյուղերի մուսուլմանական տարրերից»¹⁵: Բաքվում հայկական կոտորածների կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողներն էին թուրքական զորքերի հրամանատարներ՝ Ֆ. Խան-Խոյսկին եւ Ջեւանշիր խանը: Այդ վայրագները որոշել էին «նախօրոք նախատեսված պլանի համաձայն, բանդաների եւ ջարդարարների ողորմածությանը թողնել քաղաքի ու նրա շրջակայքի ամբողջ հայության կյանքն ու ինչքը: Թո՛ղ մորթեն և ջարդեն որքան կարող են, թո՛ղ առեւանգեն եւ բռնանան, թալանեն ու կողոպտեն: Դա նրանց թույլ է տրվում եւ նրանց է թողնված՝ իրենց էներգիային ու հնարավորությանը համապատասխան»¹⁶: Հայերի ցեղասպանությունն իրականացվում է այն նույն եղանակով, որ կատարվել էր Արեւմտյան եւ Արեւելյան Հայաստանում, Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում: Կատարողներն արդեն ունեին «մեծ փորձ»: Բաքվի հայության սպանդի տեսարանները չեն տարբերվում XIX դարի 90-ական թվականների կոտորածներից: Անօգնական բնակչությունը՝ հայ ժողովուրդը, «մինչև վերջին թելը կողոպտվեց ու քայքայվեց, ենթարկվեց բռնության եւ ոտքի տակ տրվեց, անարգվեցին մարդկային ամենատարրական իրավունքներն ու ընտանեկան սրբությունները, գերեվարվեցին և անհայտ կորան հազարավոր մարդիկ...»¹⁷: Բաքվի հայության եղեռնագործությանը զոհ գնաց 30 հազար մարդ: Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի տվյալներով, մինչև 1918թ. սեպտեմբերյան ջարդերը քաղաքի 88.673 հայերից տուժել է 52.822 մարդ, որը կազմում է ընդհանուր թվի 59,57%-ը¹⁸: Եվ կարծեք թե Բաքվում ոչինչ տեղի չէր ունեցել: Սեպտեմբերի 19-ին կառավարության նախագահը դիմում է ամբողջ բնակչությանը եւ հայտարարում, որ Ադրբեջանում ապրող բոլոր քաղաքացիները, անկախ հավատքից եւ ազգային պատկանելությունից, պետք է օգտվեն հավասար իրավունքներից և ինքը հավասարապես պարտավոր է պաշտպանել եւ երաշխավորել բոլոր քաղաքացիների կյանքի, ինչքի եւ իրավունքի անձեռնմխելիությունը: Ցինիզմի հասնող

15 – Բ. Իշխանյան, Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 6:

16 – Բ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

17 – Նույն տեղում, էջ 7:

18 – Ի. Մոսեսովա, Ա. Հովսեփյան, Բաքվի ջարդերը, Երեւան, 1992, էջ 68:

Նման հայտարարությունները բազմիցս կհնչեն այս պետության եւ Նրա ժառանգորդ, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների շուրթերից:

Շուտով Անդրկովկասում թուրքերին փոխարինելու եկան անգլիացիները: Վերջիններս, երկրամասում առաջնորդվելով իրենց քաղաքական եւ տնտեսական շահերով, պաշտպանության տակ վերցրեցին Ադրբեջանին: Անգլիացիների գալստյամբ Ադրբեջանի հայ բնակչության ցեղասպանությունը չդադարեցվեց:

Դեռ ավելին, Նրանց անմիջական մասնակցությամբ Խոսրով Բեկ Սուլթանովը Նշանակվեց Ղարաբաղի եւ Չանգեզուրի գեներալ Նահանգապետ: Այդ հայկական երկրամասերը, որոնց բնակչության 95%-ից ավելին տեղաբնակ հայեր էին, սկսած 1918 թվականից կենաց ու մահու կռիվներ էին մղում թուրք-թաթարական միացյալ ուժերի դեմ: Արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր ապացուցում են, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը չէր հրաժարվել պանթուրքիստական նկրտումներից եւ պատրաստ էր շարունակել հայերի ցեղասպանությունն իր տարածքում:

Բաքվի արյունալի դեպքերից հետո Նախապատրաստվում էին Գանձակ, Շամախի, Նուխի քաղաքների եւ Ադրբեջանի հայկական գյուղերի հայության կոտորածները: Ճանապարհները դարձել էին խիստ անապահով: Հայագգի ուղեւորները իջեցվում էին գնացքներից եւ հոշոտվում¹⁹: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին հաղորդում էին, որ Ելիզավետպոլի գավառի Չարդախլու գյուղի բնակիչները հայտնում են Ադրբեջանում ընթացող մեծ զորակոչի նասին, որը նպատակ է հետապնդում Հայկական այդ լեռնաշխարհի մաքրումը հայերից՝ Գետաշենից մինչեւ Բաղաբենդ²⁰: Տվյալ ժամանակաշրջանում այս տարածքում կար 40-ից ավելի հայկական գյուղ: Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1919 թ. ամռանը հաղորդում է, որ գավառներում եւ Բաքվում կառավարության կողմից տարվում է հակահայկական պրոպագանդա, որը կարող է վերաճել տեղի հայերի կազմակերպված կոտորածների²¹: Դրա արդյունքում սկսվեցին բնակչության Նոր կոտորածներն ու բռնագաղթը: Միայն Ելիզավետպոլի գավառում այրվեցին 13 հայկական գյուղեր, որոնց բնակչության մի մասն անողոք հոշոտվեց, իսկ կենդանի մնացածները տեղահան արվեցին²²:

19 – Մշակ, 1918, 22 հոկտեմբերի:

20 – ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 158, թ.90:

21 – ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 50, թ.12:

22 – ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց.1, գ.14, թթ.87-89:

Նման ծանր կացություն էր ստեղծվել նաեւ Նուխիի, Արեշի, Շամախու գավառներում²³:

Հայ բնակչության՝ կազմակերպված զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան Շուշիում (1920թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը): Այն նույնպես կազմակերպված էր Ադրբեջանի կառավարության կողմից: Կոտորածին զոհ գնացին 30 հազար հայեր: Բացի թաթարական խաժամուժից, այդ կոտորածին մասնակցում էին եւ կանոնավոր զորքեր:

Ինչպես տեսանք, 1918-1920թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում նախապատրաստել եւ իրականացնում էր կառավարությունը, որին սկզբում աջակցում էր Թուրքիան, ապա՝ Անդրկովկասում գտնվող անգլիական զինվորական հրամանատարությունը: Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանության եղանակը նույնն էր, ինչ Արեւմտյան Հայաստանում՝ կոտորած, թալան, տեղահանություն: Կառավարության ծրագիրը իրականացնում էին կանոնավոր զորքերը, խանական, բեկական ջոկատները, հակահայկական մոլեռանդությամբ ,տոգորվածե թաթար եւ մյուս մահմեդական բնակչությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հետապնդում էր քաղաքական, տնտեսական, կրոնական նպատակներ: Մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնական գաղափարախոսությունը պակթուրքիզմն էր: Եվ բնական էր, որ այդ գաղափարախոսության հիմնադիրներից էին Չեյնալ Թադիեւը, Ալի Հուսեյին Չադեւն, Ահմեդ Աղաեւը, Ալի Մարդան Թոփչիբաշեւը: Նրանցից մի քանիսը բուռն գործունեություն էին ծավալել նաեւ Օսմանյան կայսրության սահմաններում: Այդ գաղափարախոսությունը որդեգրեցին երիտթուրքերը, եւ այն դարձավ նրանց պաշտոնական գաղափարա-խոսությունը: Առաջին աշխարհամարտը լայն հնարավորություն ընձեռեց պակթուրքիզմի գաղափարները կյանքի կոչելու համար: Նրա ճանապարհին կանգնած էր հայ ժողովուրդը՝ իր պատմական Հայրենիքով: 1915-1918 թթ.՝ արեւմտահայության ցեղասպանությամբ եւ բռնագաղթով վերացվեց առաջին խոչընդոտը մեծ Թուրանի ճանապարհին: Հաջորդ արգելքը՝ Արեւելյան Հայաստանն էր, որը սեպի պես խրված էր Թուրքիայի եւ Կովկասի մահմեդականության միջեւ: Թուրքերը մեծ ջանքեր թափեցին վերացնելու նաեւ այդ արգելքը, սակայն միջազգային եւ քաղաքական հանգամանքների բերումով, ստիպված էին ճանաչել նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը:

Ադրբեջանի քաղաքական գործիչները եւ կառավարող շրջանները շատ լավ գիտակցում էին, որ այն տարածքներում, որտեղ ստեղծեցին իրենց պետականությունը, երբեք այդ անվամբ պետություն չի եղել եւ, որ այդ տարածքները երբեք իրենց չեն պատկանել: Այդ առումով նրանց պետականությունը Թուրանի կազմում կարող էր ապահովել իրենց ,ազգակից եւ կրոնակից Թուրքիան: Երբ Նուրի փաշան հասավ Գանձակ, Ադրբեջանի կառավարությունը ճոխ ընդունելություն կազմակերպեց: Գանձակի մզկիթներից մեկում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Խան-Խոյսկին՝ ողջունելով Նուրի փաշային եւ թուրքական զորքի մուտքը հանրապետություն, ասաց. «Երջապես Ադրբեջանի թրջությունը հասնում է իր նպատակին, նա մտնում է իր սիրելի Օսմանյան խալիֆայի գիրկը: Վերջապես իրականանում է համայն մահմեդականության դարավոր իդեալը՝ բոլորի միացումը սուլթանի կանաչ դրոշակի տակ: Տաճիկ ազատարար զորքերին սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարիստանի թաթարներն ու կիրգիզները, անդրկովկասի մահմեդականները: Կեցցե՛ օսմանյան բանակը, կեցցե՛ համայն միացած մահմեդականությունը»²⁴:

Ինչպես նշեցինք, Թուրանի ճանապարհին, ի դեմս Յայաստանի եւ հայության, կար մի մեծ խոչընդոտ: Ադրբեջանը զրկված էր Թուրքիայի հետ անմիջական սահմանից եւ կապից: Եվ պատահական չէր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանն իր ստեղծման առաջին օրերից մեծ տարածքային պահանջները ներկայացրեց Յայաստանի Հանրապետությանը:

Թուրքիայի հետ կապվելու համար Ադրբեջանը Յայաստանից պահանջում էր ամբողջ Ելիզավետպոլի նահանգը՝ բովանդակ Արցախով եւ Չանգեզուրով, Երեւանի նահանգից՝ Նախիջեւանն ու Շարուրը, Երեւանի եւ Էջմիածնի գավառներից՝ Սադարակի, Վեդիբասարի, Չանգիբասարի շրջանները, Արաքսի աջ ափը, Մասիսի ստորոտներով՝ ամբողջ Սուրմալուն մինչեւ Կարսի մարզը: Բացի վերը նշվածից՝ Սեւանա լճի հյուսիսային ափերը, Վարդենիսը: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հաշվումներով՝ Ադրբեջանը Յայաստանից պահանջում էր 50.520 քառակուսի կմ տարածք²⁵: Իր նպատակներին հասնելու համար Ադրբեջանի կառավարությունը՝ տեղի մահմեդականների միջոցով ապստամբություններ էր կազմակերպում Յայաստանի Հանրապետության կառավարության դեմ:

²⁴ – Ս. Մելիք – Յուլյան, Բաքվի հերոսամարտերն, ,Հայրենիք», ամսագիր, 1925, No 9, էջ 68:

²⁵ – Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1., Թեհրան, 1982, էջ 184:

Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հիմնական՝ պանթուրքիստական նպատակն ամբողջ Կովկասի գրավումն ու թուրքացումն էր։ Այդ նպատակին հասնելը այնքան էլ դյուրին չէր։ Մահմեդականները կազմում էին Անդրկովկասի ազգաբնակչության մեկ երրորդը։ Երիտթուրքերը սեփական փորձով գիտեին, որ հայությանը դավանափոխ եւ ազգափոխ անելը անհնար է։ Մնում էր միայն մեկ եղանակ՝ սեփական նպատակներին հասնել եւ իրենց ծրագիրն իրականացնել մի ամբողջ ժողովրդի ցեղասպանությամբ։ Հայերի թվաքանակը Ադրբեջանում մոտ 500.000 էր, որը հանրապետության ամբողջ ազգաբնակչության մեկ քառորդն էր կազմում։ Հայերի ֆիզիկական ոչնչացմամբ Ադրբեջանի կառավարող շրջանները փորձում էին հասնել հանրապետության բնակչության միատարրության։ Հայության ոչնչացումը հետապնդում էր մի նպատակ, որ նրանք այլեւս չէին հավակնի եւ պայքարի իրենց պատմական տարածքների համար։ Հայության ցեղասպանությամբ կոչնչացվեին եւ նրա ճարտարապետական ու մշակութային արժեքները՝ տարածքների պատկանելության իրական վկայությունները։

19-րդ դարի 70-ական թվականներից Անդրկովկասը եւս ընդգրկվեց կապիտալիզմի զարգացման ոլորտը։

Բաքուն, որն այդ ժամանակ դարձել էր հայության հասարակական, մշակութային եւ տնտեսական կարեւորագույն կենտրոններից մեկը, Անդրկովկասում՝ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետեւանքով, հայ բուրժուազիայի հետեւողական գործունեության շնորհիվ, դարձավ հայկական կապիտալի կուտակման ամենահիմնական կենտրոնը։ Բաքվի նավթահորերի մի զգալի մասը պատկանում էր հայ արդյունաբերողներին։ Նշանակալի էր հայ բուրժուազիայի մասնակցությունը արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում, արտաքին եւ ներքին առեւտրում։

Ի դեմս հայ բուրժուազիայի, մահմեդական բուրժուական շրջանները տեսնում էին լուրջ մրցակցի։ Նրանցից ազատվելու միակ ճանապարհը նրանց ֆիզիկական բնաջնջումն էր։ Իրենց ճանապարհից հեռացնելով հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին, առանց մեծ ջանքերի, իրենք դառնում էին միլիոնների հասնող կապիտալի տերն ու տնօրենը։

Հայ բուրժուազիայի ֆիզիկական ոչնչացումը ուներ նաեւ կանխարգելիչ դեր. վերջիններս չէին ֆինանսավորի եւ զեկավարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը։

Տնտեսական մյուս գործոնը սերտ կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչության գերակշիռ մասը քոչվոր անասնապահներն էին։ Այդ ժամանակաշրջանում, բացի քաղաքային հայ բնակչությունից, նրա հիմնական մասը՝ բազմաթիվ հանգամանքներից ելնելով, հիմնականում բնակվում էր նախալեռնային եւ լեռնային

գոտիներում: Գյուղի հայ բնակչության կոտորածները քոչվոր մահմեդականներին հնարավորություն էին ընձեռում տիրանալ Նոր արոտավայրերի, մեծ քանակությամբ անասնահոտերի:

Դաշտային շրջաններում մահմեդական բնակչությունը, հայերի կոտորածով, ձեռք էր բերում հարուստ գյուղեր ու շենքեր եւ Նոր վարելահողեր: Բացի այդ, հայերի կոտորածները եւ թալանը մահմեդական բնակչությանը դարձնում էին որոշակի հարստության տեր:

1920 թ. ապրիլին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Մուսավաթականներին փոխարինեցին ադրբեջանական բոլշևիկները: Իրականում փոխվեց միայն հանրապետության ցուցանակը եւ Ադրբեջանի Հանրապետությունը վերանվանվեց Խորհրդային Ադրբեջան: Երեկվա մուսավաթականներից շատերը զբաղեցրեցին բարձր պաշտոններ: Նախկին բանակը, որի միջոցով կառավարությունը չհայտարարված պատերազմ էր մղում Հայաստանի դեմ եւ իր տարածքում իրականացնում հայերի ցեղասպանությունը, դարձավ Ադրբեջանի կարմիր բանակ, շարունակելով իր սեւ գործը հայ բնակչության նկատմամբ: Պակտությունների գաղափարախոսությանը եւ քաղաքականությանը փոխարինելու եկան Նոր գաղափարախոսություն եւ քաղաքականություն, համաշխարհային հեղափոխության ցնորքը: Խորհրդային Ռուսաստանը չկարողացավ ռուսական հեղափոխությունը արտահանել Արեւմտյան Եվրոպա եւ իրականացնել համաշխարհային հեղափոխություն: Նրա իրականացման ուղղությունը տեղափոխվեց դեպի Արեւելք: Այստեղ այն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղ հենարան: Զանգի Անդրկովկասում առաջինը խորհրդայնացվել էր Ադրբեջանը, ուստի այն էլ դարձավ այդ հենարանը: Ինչպես պակտությունների, այնպես էլ համաշխարհային հեղափոխության ճանապարհին, խոչընդոտ էր Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը: Այս անգամ էլ Հայաստանը եւ հայությունը պետք է զոհաբերվեին համաշխարհային հեղափոխության գաղափարին եւ դրա իրականացմանը:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ դրա հեղկոմը, ապա նաեւ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, Հայաստանից պահանջեցին Ղարաբաղից, Չանգեզուրից, Նախիջեւանից դուրս բերել հայկական զորքերը: 1920թ. ամռանը խորհրդային զորքերը սկսեցին այդ երկրամասերի գրավումը: Այդ շրջանների հայ բնակչությունը Նորից հայտնվեց կոտորածի սպառնալիքի առաջ: Ադրբեջանական զինվորները, որոնք այժմ դարձել էին կարմիր ասկյարներ, 11-րդ բանակի ստորաբաժանումների հետ, սկսեցին ռմբակոծել Ղարաբաղի, Չանգեզուրի հայկական բնակավայրերը, սկսվեց ժողովրդի կողոպուտը եւ կոտորածը:

Շուտով նրանց միացան քեմալականները, որոնք պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Բռնությունները այնպիսի ահավոր բնույթ էին կրում, որ ապստամբեցին եւ Չանգեզուրը, եւ Ղարաբաղը: Սակայն 1920 թ. Նոյեմբերի 29-ին Կարմիր բանակի օգնությամբ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին:

Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը, ելնելով որոշակի քաղաքական նկատառումներից, 1920 թ. Նոյեմբերի 30-ի իր հռչակագրով Ղարաբաղը, Չանգեզուրը եւ Նախիջեւանը հայտարարեց խորհրդային Հայաստանի մասը²⁶: Սակայն այս խաղերը երկար չտևեցին: Մի քանի ամիս անց Ադրբեջանի ղեկավարությունը կատաղի պայքար սկսեց իր իսկ ընդունած հռչակագրի դեմ:

1921թ. մարտի 16-ին խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ Մոսկվայում կնքվեց ,եղբայրության եւ բարեկամության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով, պատմական Հայաստանի տարածքներից, Արեւմտյան Հայաստանը, Սուրմալուի գավառը, Կարսի մարզը ճանաչվեցին որպես Թուրքիայի տարածք, իսկ Նախիջեւանը եւ Շարուրը տրվեցին խորհրդային Ադրբեջանին:

Նույն բախտին արժանացավ նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը: 1921 թ. հուլիսի 5-ի ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, առանց քվեարկության, կամային որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը հանձնեց խորհրդային Ադրբեջանին: 1923 թ. հուլիսի 7-ին՝ խորհրդային Ադրբեջանի Կենտգործկոմի դեկրետով, ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ: 1924 թ. փետրվարի 9-ին Ադրբեջանի կազմում ստեղծվեց Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետությունը: Այս տարածք-ներն Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո, հանրապետության հայ ազգաբնակչության համար ստեղծվեց նոր վիճակ, որը կարելի է բնութագրել որպես սպիտակ ցեղասպանություն:

Արդեն 1921թ. աշնանը սկսվեց հայ բնակչության արտահոսքը Ղարաբաղից: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը, գիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ բնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ: Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին

²⁶ —«Бл Л. А. Хуршудян, Истина-единственный критерий исторической науки, Ереван, 1989, с. 27-28.

անհրաժեշտ էր վերացնել անմիջական սահմանը Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ: Այդ նպատակով ստեղծվեց, այսպես կոչված, «Կարմիր Զուրդիստանը», որն իր մեջ ընդգրկեց Զեյթաշարի, Լաչինի շրջանները, որոնք Լեռնային Ղարաբաղը կտրում էին Հայաստանից:

Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության հաջորդ քայլն ուղղված էր Նախիջևանի եւ Շարուրի հայ գաղթականների դեմ, որոնք ձգտում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը:

20-ական թվականների սկզբին երկրամասի հայ բնակչության մեծ մասը, որը դարձել էր գաղթական, խնդրագրեր էր ուղղում Խորհրդային Ռուսաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի պետական կուսակցական մարմիններին՝ խնդրելով լուծում տալ իրենց հարցին:

1917թ. Նախիջևանում ապրում էր 53,9 հազար հայ, որը երկրամասում բնակչության ընդհանուր թվակազմի շուրջ 40%-ն էր կազմում²⁷: Հետագա մի քանի տարիներին Նախիջևանի եւ Շարուրի հայ բնակչության թիվը թուրք-ադրբեջանական-խորհրդային հարձակումների հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց: Երկրամասի տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք փրկվեցին ցեղասպանությունից, հանգրվան գտան Անդրկովկասի եւ Հյուսիսային Կովկասի տարբեր վայրերում:

Ադրբեջանի կառավարությունն ամեն կերպ արգելում էր գաղթականների վերադարձը: Ադրբեջանի կառավարության Նախագահ Գ. Մուսաբեկովը 1922 թ. հունիսի 24-ին Հայաստանի կառավարության Նախագահին հղած հեռագրում հաղորդում է, որ Ադրբեջանի Կենտգործկոմի որոշմամբ՝ հայ բնակչության զանգվածային մուտքն իրենց հանրապետության սահմաններն արգելվում է²⁸:

Նախիջևանի փախստական հայերի բազմաթիվ դիմումներն Ադրբեջանի եւ Նախիջևանի իշխանություններին մուտք են անպատասխան, եւ նրանք դիմում են համապատասխան միջոցների մարմիններին:

Այդ կապակցությամբ 1925 թ. մարտի 11-ին Նախիջևան է այցելում ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհրդի Նախագահ Ալեքսեյ Ռիկովը: Նա Ադրբեջանի կառավարությանը մեղադրեց «համատարած... այլանդակությունե ստեղծելու մեջ»²⁹: «Գործադրվեցին վճռական միջոցներ, իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ նույնիսկ գնդակահարվեցին»³⁰: Սակայն այդ միջոցառումներն էլ չփոխեցին իրավիճակը: 1926թ. մայիսի 6-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմն ընդունում է որոշում, որտեղ նշվում է, որ

²⁷ —Кавказский календарь на 1917г., с. 215-221.

²⁸ — ՀՀ ՆԴԿՊԱ, ֆ.123, ց.42, գ.8, թ.13:

²⁹ — Վ. Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, էջ 74:

³⁰ — ՀՀ ՆԴԿՊԱ, ֆ.130, ց.6, գ.117, թ.27:

, հավասարարական հողաբաշխում իրականացնելու նպատակով.... Եւ Նախիջեւանի ԻԽՍՀ սակավահողության պատճառով, արգելվում է Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետությունում վերաբնակեցնել գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար հողաբաժիններ ստանալ ցանկացողների...³¹:

Նախիջեւանի փախստականների հարցը փակվեց 1926թ. հունիսի 12-ին, երբ, ի պատասխան 1926թ. մարտի 12-ին Անդրկովկասի Կենտգործկոմի հարցումների, Ադրբեջանի Կենտգործկոմը տվեց բացասական պատասխան: Նույն թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալներով, հայերի թիվը կազմում էր 11,3 հազար, որը ողջ բնակչության 10,8%-ն էր³²: Այսպես, մեկ տասնամյակի ընթացքում Նախիջեւանի հայերի թիվը նվազեց 42,6 հազար մարդով:

Ադրբեջանի հայության սպիտակ ցեղասպանությունը շարունակվեց հաջորդ տասնամյակներին եւ ընդգրկեց կյանքի բոլոր ոլորտները: Ինչպես ճիշտ նկատում է Վ. Խոջաբեկյանը, «Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաեւ Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ հայաբնակ վայրերում կուտակված ազգային չլուծված շատ հարցեր իրենց հերթին հակազդել են այդ շրջանների ոչ միայն ժողովրդագրական, այլեւ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա»³³: Եվ իրոք, մոտ յոթ տասնամյակ Ադրբեջանի հայությունը գտնվում էր ծանր սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: Հայկական ավանները եւ գյուղերը չեն գտնվել Ադրբեջանի ղեկավար շրջանների ուշադրության կենտրոնում եւ չէին էլ կարող գտնվել, որովհետեւ նրանց միակ նպատակը եղել է հայերով բնակեցված տարածքների հայաթափումը: Իրենց նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը խոչնդոտներ էր ստեղծում հայաբնակ տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Տասնամյակներ շարունակ ԼՂԻՄ-ում կապիտալ ներդրումները եղել են չնչին եւ չէին կարող էական դեր խաղալ արդյունաբերության նյութական եւ տեխնիկական բազայի ամրապնդման համար: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեքենասարքավորումները չեն նորացվել, որը հասցրել էր ֆիզիկական ու բարոյական խիստ մաշվածության:

Խիստ ծանր էր Լեռնային Ղարաբաղի շինարարական կազմակերպությունների տեխնիկական հագեցվածության մակարդակը: Ադրբեջանի Բաքու, Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Մենգեջաուր քաղաքներից առաքվող շինանյութերը եղել են

³¹ – Նույն տեղում, էջ 69:

³² – Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926г., Краткие сводки, Вып. IV, с. 127, 128.

³³ – Վ. Խոջաբեկյան, Նշվ. աշխ., էջ 43:

ցածրորակ եւ տեղ են հասել ուշացումներով: Շինանյութերի մշտական պակասի հետեւանքով Ստեփանակերտում պարապուրդները ամսվա ընթացքում կազմել են 30-40 տոկոս³⁴:

Ադրբեջանական գյուղերի համեմատ, հայկական գյուղերը տասնամյակներ շարունակ գրկված են եղել գյուղատնտեսական տեխնիկայից: Նրանց մեծ մասում գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվել են ձեռքով: Չնայած այս ամենին՝ օրինակ, ԼՂԻՄ-ում 1981-1985թթ. տարեկան միջին հաշվով արտադրվել է 145,7 հազար տոննա խաղող, 11 հազար տոննա միս, շուրջ 55 հազար տոննա կաթ:

Ծանր վիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Տասնամյակներ շարունակ ճանապարհները չեն նորոգվել, որի հետեւանքով բազմաթիվ գյուղեր կտրված են եղել միմյանցից եւ շրջկենտրոններից: Տարվա որոշ ամիսներին այդ ճանապարհները եղել են անանցանելի:

Բնակարանային շինարարությունը տարիներ շարունակ ընթացել է շատ ցածր տեմպերով: Կիրովաբադի հայկական թաղամասում ընդհանրապես չի իրականացվել պետական շինարարություն:

Առողջապահության բնագավառում նույնպես առկա էր ազգային խտրականությունը: Հայկական բազմաթիվ գյուղերում, որոնք գրեթե կտրված էին շրջկենտրոններից, չեն եղել բուժկետեր եւ առաջին օգնության բացակայության հետեւանքով տուժել են շատ մարդիկ:

Ադրբեջանի բազմաթիվ հայ երիտասարդներ և աղջիկներ, ձեռք բերելով բարձրագույն կրթություն, մերժում են ստացել աշխատանքի տեղավորման հարցում ու ստիպված հեռացել են ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններ: Դա Ադրբեջանի ղեկավարության նպատակային քաղաքականությունն էր՝ թույլ չտալ հայ երիտասարդությանը հիմնավորվելու իր պատմական Հայրենիքում: Երիտասարդության պարտադրված արտագաղթը հանգեցրեց Ադրբեջանի հայ բնակչության ծերացմանը: Հանրապետության բազմաթիվ գյուղերում եւ ավաններում տարեց բնակչության թիվը կազմում էր մոտ 70 տոկոս:

Այս երեւույթները որոշակիորեն ազդում էին հայ բնակչության բնականոն աճին: Ցածր ծնելիության հետեւանքով նվազեց դպրոցներում սովորող աշակերտների ընդհանուր թվաքանակը: Միայն Լեռնային Ղարաբաղում 1970թ. համեմատ 1988թ. դպրոցներում սովորող աշակերտների թիվը պակասեց 13.000 -ով³⁵:

³⁴ —, Խորհրդային Ղարաբաղ, 1988, 14 օգոստոսի:

³⁵ —, Խորհրդային Ղարաբաղ, 1988, 25 մայիսի, 18 հունիսի:

Սոււմգայիթյան ողբերգութիւնը

Այն ժամանակ, երբ Հայաստանում եւ Ղարաբաղում տեղի էին ունենում խաղաղ հանրահավաքներ, 1988 փետրվարի 27–29-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից ոչ հեռու գտնվող արդյունաբերական Սոււմգայիթ քաղաքում իրականացվեց քաղաքի հայության վայրագ կոտորած: Արդյունքում զոհվեցին մի քանի տասնյակ հայեր, մոտ 200 մարդ վիրավորվեց: Այդ ջարդերից հետո քաղաքի 18 հազար հայ ազգաբնակչություն ստիպված բռնեց գաղթի ճանապարհը:

Պաշտոնական աղբյուրների վկայությամբ՝ զոհերի թիվը կազմել է 27 մարդ, սակայն ստույգ պարզված չէ զոհված քաղաքացիների քանակը:

Հայերի կոտորածը նախապատրաստված էր ադրբեջանական տեղական իշխանությունների կողմից: Իրավապահ մարմինները մի քանի օր մատնված են եղել անգործության: Երեք օր ուշացումով միութենական կենտրոնական իշխանությունը զորք մտցրեց Սոււմգայիթ: Չինվորները մեծ դժվարությամբ կարողացան դադարեցնել ջարդը եւ քաղաքից դուրս բերել հայ բնակչությանը:

Երկրի ղեկավարությունը ջանում էր կատարվածը ներկայացնել որպես մի խումբ խուլիգանների արարք: Բնականաբար, նման որակավորում տվեցին նա եւ միութենական պաշտոնական լրատվամիջոցները:

Որպեսզի չբացահայտվեն այդ ողբերգության իրական կազմակերպիչները եւ հաստատվի պաշտոնական վարկածը, մարդասպանների դատավարությունը փաստորեն ձախողվեց: Խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցան առանձին դատավարություններ, որի արդյունքում մեղադրվեցին ջարդերին մասնակցած մի քանի մարդիկ, իսկ իրական կազմակերպիչները մնացին անպատիժ:

Սումգայիթում կազմակերպված իր նախադեպը չունեցող ջարդերով ադրբեջանական իշխանությունները նպատակ ունեին հայ բնակչության մեջ վախ ու խուճապ ստեղծելով հայաթափել Ղարաբաղը: Սակայն կատարվեց հակառակը: Ողջ հայությունը լցվեց հանցագործներին պատժելու եւ ազգային արդար պահանջների համար պայքարը մինչ եւ վերջ հասցնելու վճռականությամբ³⁶:

---

³⁶ - Հայոց Պատմություն, Երեւան, 1994, էջ 388:

Վ. Ե. Խոջաբեկյան, նշվ. աշխ. էջ 225-254:

Էդ. Բաղդասարյան, Արցախի պատմություն, Թեհրան 2002:

ԼՂՀ անցյալը, ներկան եւ ապագան, Ստեփանակերտ, 2006:

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES A REIGN OF TERROR.

**FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.
CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED BY
MASSACRE AND OUTRAGE.
THE RED CROSS TO THE RESCUE.**

BY THE
REV. EDWIN MUNSELL BLISS,

Late of Constantinople,
Editor of *ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS*; Assistant Editor of *THE
INDEPENDENT*,
ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert College; PROF. E.
A. GROSVENOR, of Amherst College; REV. BENJAMIN LABAREH, D. D.,
late of Persia, and Other Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-
Witnesses of the Massacres.

CHAPTER XXV.

CHARACTER OF THE MASSACRES.

**Massacres at Sivas, Cesarea, Birejik, Bitlis, and the Region of Mardin
— Protection by the Turkish Government for the Jacobites — General
Survey — Place and Time of the Massacres — Victims Exclusively
Armenians — Effort to Destroy the Strength of the Nation — Motive —
Responsibility of the Turkish Government and of the Sultan.**

THE massacres at Sassun, Trebizond, Erzurum, Harput, Aintab, Marash and Urfa were in some respects the most important, though there were others where the loss of life was greater. Those included Diarbekir, where nearly if not quite 2,500 were slain; Gurun, in the mountainous region of the Taurus, where the number reached 3,000, and several where over 1,000 perished. With regard to most of these, full and accurate reports, however, are as yet wanting. This chapter includes briefer accounts of certain places, together with a brief survey of the general characteristics of all.

In Central Asia Minor, the most important city is that of Sivas. It is the capital of the province and the trade centre of a large section. Its population is Turkish and Armenian, the Turks being largely in the majority. There is also a considerable Kurdish element both in the city itself and in the mountainous section to the south. The following account of the outbreak was received from a perfectly reliable source:

“The outbreak began on the 12th (November) and was ‘permitted’ to continue for seven days; during this ‘bloody week’ about 1,200 Armenians and 10 Turks were killed. Suddenly at noon, as if at a given signal, the Turkish laborers seized their tools, clubs, or whatever was at hand; soldiers, Circassians and police with their arms, all under command of officers — aided by the Moslem women and children, rushed to the market to begin their

dreadful work of killing, stripping the dead and looting the houses. No resistance was made by the Armenians, who seemed overpowered in the suddenness of the onslaught, the number of their armed assailants and the relentless ferocity with which they were pursued to their death. The shops of the Armenian merchants, whether wholesale or retail, were looted by the rioters and soldiers. Many of the merchants and their clerks were killed; thus at one blow the Armenian element was eliminated from the trade at Sivas. As the importing business had been in their hands almost exclusively, it is difficult to foresee anything to avert the impending financial disaster. The Armenian villagers in that vicinity have been robbed of everything, and the people are left to beg and die. A gentleman in high official standing, who has had unusual opportunities for information, uses the following language with regard to this affair:

‘ Don’t be deceived by any of the silly government statements which attribute all these massacres to Armenians. It was a deliberate plan on the part of the government to punish the Armenians. The Sultan was irritated because he was forced to give them reforms, so he has had 7,000 Armenians killed to show his power, since he signed the scheme of reforms. The government has smashed some Turkish shop windows to show that the Armenians did it’ Food was scarce; everything was carried

off from the Armenian shops. There will be an immense amount of suffering all over the country. It is said to be a fact, that the Kaimakim (Governor) of Gurun telegraphed to the Vali (Governor-General of the Province) at Sivas, saying in effect, ‘ You may rest assured that there is not an Armenian left in Gurun.’ The Armenians at Gurun made some resistance to being butchered and suffered worse for it. (Gurun is a large village about twenty-four hours from Sivas. It has a population of 10,000, one-half Armenians.)

“As the fury of this storm of blood and greed subsided, the stricken Armenians of Sivas slowly gathered the mangled and naked bodies of their kinsmen to their cemetery, where a great trench had been dug to hold the horrid harvest of death. A single priest read a short service over the long and ghastly rank; and thus was closed another chapter in the yet unfinished story of cruelty, lust and fanaticism.”

West of Sivas, in the ancient province of Cappadocia, is the city of Cesarea. It has a large Moslem population, chiefly Turkish of pure blood, as is the greater part of the race in that section. The Christian population is both Armenian and Greek, the former being largely predominant in the city, though there are a number of Greek villages in the plain. The Armenians here, as in the region south of the Taurus, use Turkish chiefly and are noted for their general sturdiness of character, and furnished very little support for the Huntchagist movement. For the most part, their relations with the Turks have been friendly, and the governors of the city, which is in the province of Angora, have frequently been men of character who have endeavored to deal justly by all classes. Cesarea being outside of the six provinces mentioned in the general plan of reforms, there was hope that it

Image © ArmenianHouse.org

[caption] LOOTING IN STAMBOUL. Scene of the Riots, Breaking open stores and houses and stealing the goods of Armenians.

Image © ArmenianHouse.org

[caption] MASSACRE IN STAMBOUL. This is a sketch drawn by an eye-witness of the murder of Armenians by officers, Softas and Kurds in the streets of Stamboul would escape, but the following, from a letter by a resident, will tell the story of the scenes that followed close upon the news that came from other places.

“CESAREA, December 2d, 1895.

“At last the storm has struck us and the horror of the past three days is beyond description. On Saturday, at about 2 P. M., one of our school boys rushed into my room crying:-‘ The destruction has begun!’ I hastened to our roof and saw the scene which has so often been enacted of late. Turks beating and killing every Armenian on whom they could lay their hands. Much of the fiendish work was carried on from the roofs of the houses, for here in Cesarea a large portion of the houses have flat mud roofs, and one can go nearly everywhere on the roofs, they being practically continuous.

“ Turks swarmed over the houses, breaking in doors and windows, stoning, beating, cutting, shooting whoever opposed them, and many who did not. I succeeded several times in turning back the crowd from the roofs immediately adjoining our house, but beyond that I could do nothing. They evidently had strict orders to let us alone.... No special guard was sent to our house, but by calling upon passing soldiers I got temporary men stationed near our door, but they would stay but a few minutes, then were off to have their share in the business. However, we suffered no harm, but on the contrary, succeeded in protecting many whose houses were attacked. They came rushing over the roofs and up the ladder which I placed for them, until we had over sixty people under our narrow roof. (Later they had 109.) The strain was terrible for three hours, but after sundown it gradually quieted.

“ Firing on the mob by the troops was absolutely forbidden until special orders to fire were received from Constantinople. This order was delayed till about sunset. I have this direct from soldiers and believe it to be true. From sunset on

I give the government credit for making honest attempts to restore quiet. On Sunday A. M. there was considerable disturbance, quieted by noon. I then succeeded in getting two soldiers to accompany me to the governor — he gave me six men for a guard. This morning again there was disturbance, and a house near was attacked, but my men drove them away. The worst was at evening, and seems to be past, but what has been passes description. To-day I have been about looking up some persons and seeing some of the wounded. Men and women were literally hacked to pieces; certainly several hundred, and some Turks say 1,000 were killed.

“ Saturday, 7 p. M. Women as well as men were fearfully handled. Several thousand fierce fellows came from the neighboring Turkish villages to help on the diabolical work, and many women were carried away. This morning I was told that a bride and a young girl had been taken from a neighboring house to the house of a Turk near by. The husband who was in the market at the time, came and begged me to help him get them back. On going to the Turkish house with two of my soldiers I found that the girls had not been ill treated and the house owner readily gave them up. In order to save their lives they had said, ‘ We are Moslems’. I know of other Turkish families where Christians were sheltered. These are about the only bright spots in a very dark picture. To add to the horror, many houses were burned and some perished in the flames. Dr. Avedis Effendi (an influential preacher for many years), with wife and oldest son, were killed.

“ I think the attack here was a concession to the thirsty mob, who could not see why they should not have their fling as well as those in Sivas and elsewhere.

“ Our hearts are sick. We are so powerless to aid and comfort. Our school boys are all safe.

“ December 3d. We breathe easier this morning, but I cannot be sure all danger is past. The method taken with the women was to demand that they proclaim themselves Moslems. If they refused, as many did, even girls from twelve to fifteen years of age, they were cut down mercilessly. This fact can be substantiated with the utmost ease. Should the troops withdraw, worse destruction is sure to follow. Neighboring villages have suffered still worse, many of them stripped once, and twice, and thrice, till nothing is left.”

The city of Birejik is on the Euphrates, between Urfa and Aintab. It is a prosperous place, with a population of perhaps 10,000 to 12,000, overwhelmingly Moslem, partly Turkish, partly Arab in origin.

“ After the massacre at Urfa, on the twenty-seventh of October, 1895, the authorities at Birejik told the Armenians that the Moslems were afraid of them, and that therefore they (the Armenians) must surrender to the government any arms that they possessed. This was done, the most rigid search being instituted to assure the authorities that nothing whatever in the way of arms remained in the hands of the Armenians. This disarmament caused no little anxiety to the Armenians, since the Moslem population was very generally armed, and was constantly adding to its arms. In fact, during the months of November and December the Christians have been kept within their houses because the danger of appearing upon the streets was very great.

“ Troops were called out by the government to protect the people. Since the soldiers had come to protect the Christians, the Christians were required to furnish animals for them to carry their goods. Then they were required to furnish them with beds and carpets, to make them more comfortable. Finally, they were required to furnish the soldiers with food, and they were reduced to a state bordering on destitution by these increasing demands.

“ The end came on the first of January, 1896, when the news of the massacre of several thousands of Christians at Urfa by the soldiers appointed to guard them incited the troops at Birejik to imitate this crime. The assault on the Christian houses commenced about nine o'clock in the morning, and lasted until nightfall. The soldiers were aided by the Moslems of the city in the terrible work. The object at first seemed to be mainly plunder; but after the plunder had been secured, the soldiers seemed to make a systematic search for men, to kill those who were unwilling to accept Mohammedanism. The cruelty used to force men to become Moslems was terrible. In one case the soldiers found some twenty people, men, women and children, who had taken refuge in a sort of cave. They dragged them out and killed all the men and boys because they would not become Moslems. After cutting down one old man, who had thus refused, they put live coals upon his body, and as he was writhing in torture they held a Bible before him and mockingly asked him to read them some of the promises in which he had trusted. Others were thrown into the river while still alive, after having been cruelly wounded. The women and children of this party were loaded up like goods upon the backs of porters and carried off to the houses of Moslems. Christian girls were eagerly sought after, and much quarreling occurred over the question of their division among their captors. Every Christian home except two, claimed to be owned by Turks, was plundered. Ninety-six men are known to have been killed, or about half of the adult Christian men. The other half have become Mussulmans to save their lives, so that there is not a single Christian left in Birejik to-day. The Armenian church has been made into a mosque and the Protestant church into a mosque school.”

It was natural that after the Sassun massacre attention should be turned to that section of country, including the cities of Mush, Bitlis and Van. In Van the Armenians are very strong, probably not outnumbering the Moslems, who are chiefly Kurds, but so important an element that in a strife they would be able to defend themselves with considerable success. They are also of a generally higher grade of intelligence and force of character than most of the race, and have always been held somewhat in awe by the Turks. Their villages in the vicinity, however, have been subject to constant raids by the Kurds, and have suffered terribly. Bitlis is one of the most picturesque cities in Turkey; surrounded by high mountains and divided among the valleys so that it is impossible to get a general view of it. It is almost entirely cut off from the surrounding country by the snow during a considerable part of the winter, and is at all times difficult of access. The population, both Kurdish and Armenian — there are very few Turks — is rough and uncouth in manners and appearance. It has always been a turbulent city, and it was inevitable that it should feel the pressure of the prevailing uneasiness throughout the empire.

The situation is thus graphically described by a letter written early in December, 1895:

“The summer just past has been a quiet one, interest chiefly centering in the work of distribution at Sassun, where the gentlemen have been laboring five months, annoyed by every sort of opposition and insult on the part of the Turkish officials, and any success in their efforts is due entirely to the presence and vigorous support of the British Consul for Bitlis. Proof of the quietness of the region and of the confidence all felt in that future which was to be so wisely provided for by the ambassadors of the Christian nations of Europe, is found in the fact that the writer made, without apprehension, the four days’ journey from Bitlis to Van, with the intention of staying a few weeks in the latter city. Three weeks later the storm broke. The Sultan accepted the scheme of reforms. The Moslems of Bitlis, forming a large majority of the population, and more fanatical than their co-religionists in other cities, had told the Armenians that in case of such acceptance the Turks would see to it that no Christian survived to be benefited by a new regime. The Armenians behaved most prudently — knew so vaguely, in fact, how much or how little the reforms promised, that they manifested neither elation nor anger.

“On Friday, Oct. 25th, the Moslems closed their shops and went to prayer in the mosques. Soon, at a given signal — the cry that the Armenians were attacking the mosques — the Turks rushed forth, closed the entrances to the bazars, and each man killed every Christian he could find. The Armenians made no resistance; they had no arms and were taken by surprise, for the governor had given assurance of safety but the day before, The barracks were close by, the troops should have been on the spot on the instant, but some time elapsed before they set out for the scene of slaughter, and when they arrived the soldiers dispersed into out-of-the-way places and themselves took part in the butchery. Repeated bugle calls had preceded the attack; after three hours the bugles ‘called off,’ the slaughter ceased, and the work of plundering began; and in this the troops took a very active part. Men, women and children joined in carrying off everything of the slightest value; goods, materials, instruments used in the trades, and what was of no use to them was burned, till the markets were swept absolutely bare.

“The number of slain accounted for was about 500, but the actual number must far exceed that. The Turks themselves buried fifty Armenians in order that it might be supposed that so many Moslems had perished. In reality, only one was known to have been killed. The governor soon after imprisoned forty leading Armenians, and with threats of still more fearful massacre tried to make them sign a paper which laid the blame of the affair on the Armenians. This they would not do, but so great was the pressure that not a few signed the following statement to be telegraphed to the Sublime Porte and patriarchate: ‘Several ignorant and low fellows from our community, induced by evil designs, were the cause of this trouble, and got their punishment in being killed. We that are left are loyal to the Sultan and grateful for his gracious government.’ ”

On the northern edge of the great Mesopotamia plains, fully 1,000 feet above the plain, is the city of Mardin. It is the centre of the Jacobite community, who

are found not merely on the plain, but in the rough and mountainous country through which the Tigris runs, and extending nearly to Bitlis. There are few Armenians, but the Kurds are very powerful and very hostile to all Christians, as has already been described in certain chapters of this book. It was inevitable that they should look with considerable jealousy upon their more favored comrades glutted with Armenian plunder. They could see no difference between one Christian and another. All were alike infidels, all under the ban of the Prophet, all alike proper booty for them. They therefore gathered in numbers in the mountains, attacked whatever villages they could with reasonable safety and came up to the borders of Mardin. The following is from an eye-witness:

“ The beginning of trouble for us here at Mardin was determined by the outbreak which began in Diarbekir after the midday prayer on Friday, November 1st. The riot continued for three days; Kurds from without riding in, looting and firing shops and houses adjacent to the market. When the Kurds were expelled from the city and the gates closed against them, they turned their attention to the villages. These one after another were taken, plundered, and in many instances burned; the massacres being generally in proportion to the degree of resistance made by the villages. A district about ninety miles long and fifty broad, east of Diarbekir and up to the borders of Sert, in the province of Bitlis, was swept by this hurricane of destruction wherever Christian villages nestled among the billows of this rolling country. We are not yet in position to estimate the number of killed and wounded in cities, towns and villages.

“ The first intimation that the wave of wanton wreckage was moving southward was given in the attack upon Tel Ermin, Wednesday, November 6th. This papal Armenian town of 200 houses and 60 shops, five hours (20 miles) west of Mardin, was taken on the following day, plundered and burned. The next day Goeli, a Syrian village south of Mardin, and only two hours (8 miles) off, shared the same fate. At about the same time three other villages fell into the hands of the Kurds, and only one, 20 minutes north of the city, remained intact. This they tried to capture, but were driven back. The Kurdish tribes on every side were determined to attack Mardin after finishing their destruction of the villages. Meanwhile the local government was actively preparing for defense and the leading men of the city, both Moslems and Christians, in a most fraternal spirit, joined their efforts to those of the government to prevent a repetition of what had occurred at Diarbekir. On Saturday and Sunday, November 9th and 10th, three serious attempts were made by the Kurds to enter the city, in the hope that they would be aided from within. In this they were disappointed, especially when they were fiercely attacked by the very parties on whom they were relying to let them in. They were obliged to draw off with severe loss. The Kurds persistently asserted that a firman for the slaughter of the Christians had been given, but that the Christians of Mardin had bribed the government to conceal it and defend them. When the Kurds realized that the government and city were a unit for the common defense, they drew off and the tide of attack swept farther east, taking Nisibin and some twenty Christian villages in its way. Many of the latter were also burned. Midyat, like Mardin, resisted all attacks.

“ The result of all this is that already some 3,500 refugees are collected here with a prospect of more to follow. In the village of Kulleth, nine hours (36 miles) east, 300 refugees from the Diarbekir plain are begging food and clothing. The entire Christian population remaining in Sert have been stripped of everything. Large measures of relief will need to be instituted before winter is over, or thousands will die from exposure and hunger.”

Similar scenes occurred in other places. There was, in general, however, considerable effort on the part of the government to protect these Jacobite Christians. In the city of Mosul, the governor's orders were very positive that there be no trouble at all, and in numerous villages the soldiers not merely drove off the Kurds, but escorted the villagers to places of safety.

A general survey of the massacres brings out certain very distinct facts, which should be kept in mind in considering their nature and their effect.

1. With only five exceptions of consequence, the massacres were confined to the territory of the six provinces in Eastern Turkey where reforms were to be instituted. These places were Trebizond, Marash, Aintab, Urfa and Cesarea. Every other massacre of any prominence occurred within the very provinces for which the reforms were promised. In those four places the Moslems were excited by the nearness of the

scenes of massacre and by the reports of the plunder which the other Moslems were securing.

2. The massacre in Trebizond occurred just before the Sultan, after months of every kind of opposition, was compelled to give his assent to the scheme of reforms, and from there the wave spread over the whole empire.

3. The victims were almost exclusively Armenians. The large Greek population in Trebizond and also in the vicinity of Cesarea, suffered scarcely at all, and the Jacobite population in the region of Mardin not more than would necessarily be expected from the incursions of the Kurds. Special care was taken to avoid injury to the subjects of foreign nations, apparently with the idea of escaping foreign complications, and the payment, of indemnities. The damage done to American buildings in Harput and in Marash was apparently in direct disobedience to special orders sent, and in those places, as well as in Aintab, Urfa, Cesarea, Bitlis, Marsovan, and indeed in every place where there were foreigners, the strictest orders were given that no harm whatever should come to them. A notable instance of this was in the city of Urfa, where an American lady missionary was protected by troops from the fanatical Moslem populace even at considerable risk to themselves.

4. With slight exceptions, the method was to kill within a limited period the largest number possible of Armenian men, especially those of capacity, intelligence and wealth) and to ruin their families by looting their property. Thus, in the city of Ak-Hissar, not far from Nicomedia, the order was distinctly given, “Kill the men; the women and children will then fall to us.” In several places the most explicit promises had been given that there would be no danger to those who opened their shops, and yet in almost every place a sudden and simultaneous attack on the market-place was made just at noon when shop-keepers and clerks were in their shops and unable to flee. The perpetrators were also in almost every place the resident Moslem population, reinforced by Lazes, Kurds and Circassians. Exception must be made of

certain cities, as Erzurum, Erzingan and Harput, and to a degree, Aintab, where the soldiers of the regular army took a part in the work, and in two instances commenced and closed the massacre itself at the signal of the bugle. In a few instances, as at Diarbekir, Arabkir, Malatia and Gurun, the Armenians undertook to defend themselves, and in those places the slaughter was terrible, reaching not less than 2,000, and in some cases 3,000. The plunder was complete. The shops were absolutely gutted, even the doors and windows of the houses were carried away, and in the market-places not a single article of merchandise could be found. In many places even the clothing worn by men, women and children was stripped from them and they were obliged to flee naked.

5. The motive, so far as it has to deal with their religious fanaticism, is dwelt upon in a succeeding chapter. So far as the political element was concerned, it was evidently a firm re-solve to crush out the only element of the Christian population which appeared to have any chance of asserting itself against the Moslem Government. The Moslems everywhere felt that their supremacy was at stake, and that unless these Armenians were thoroughly suppressed, they would, with the support of Europe, gain the upper hand. Only thus can be explained the apparent destruction of the best of- the tax-paying element in the empire. The thought was to make sure of their political supremacy, and no other way of securing this could be conceived than by diminishing the number of the Armenians and utterly destroying the power of the survivors.

6. The responsibility for this whole movement must rest with the Central Government at Constantinople. A brief survey of the events in their chronological order will make this apparent. The trouble in the Sassun region commenced in 1893 with contests between the Armenian villagers and the Kurds, in which the Kurds were worsted. They appealed to the Turkish Government, which supported them with regular troops. Officials went to the Armenians, charging them with revolution. This charge was denied; absolute loyalty to the Sultan was avowed, and subsequent investigations of the commission proved that this avowal was genuine. The fact of the appearance of an occasional member of the revolutionary party by no means involved the endorsement of that party by the entire community. During 1894 the pressure from Europe became more and more strong, and through various sections of the country went the statement by officials and by priests that there was an organized effort to make the Armenians supreme and to destroy the Turkish power. The massacres at Sassun in the fall of 1894 were absolutely unprovoked, as has been shown above. The statements of the Turkish Government with regard to them were proven to be absolutely false. The men who were directly responsible for them were honored by the Sultan himself with decoration and promotion. Then followed the summer of 1895, during which repeated pressure from the European powers was brought to bear upon the Turkish Government for reform, and as persistently refused by that government. If it be granted that the disturbance in Constantinople was occasioned by unwise action of Armenian revolutionists, the not by the Softas, which was not checked by the Turkish Government, was allowed as an indication of what might happen. The massacre at Trebizond commenced in the courtyard of the government house, and the governor himself was in direct

telegraphic communication with Constantinople throughout the whole massacre. From Trebizond the wave spread southward and then in every direction over the empire. In every case promises made by officials of the Turkish Government were not only not kept, but were ostentatiously disregarded. In every case the police or soldiers of the regular army either looked on and did nothing to hinder the massacre and pillage, or took a direct share in it. The conduct of the Turkish Government throughout the whole and since, in absolutely denying statements that were perfectly well known to be true; in making misrepresentation upon misrepresentation; in throwing obstacle after obstacle in the way of those who would bring relief to the people, and in its methods of treatment with the foreign Powers, makes it very evident that it understood the situation, but did not wish it known.

To suppose that all this could happen through a series of years and months without the immediate knowledge of the government, is to assume that the government is entirely ignorant of the most important details of its administration, and no one who has followed the course of Turkish history for the past three years will admit that this is possible. The officials in Constantinople knew just exactly what was going on over their empire and did absolutely nothing to hinder it. Whether direct orders were sent from Constantinople to the local officials instructing them as to the day and hour of commencing and closing the massacres, it is probably impossible to say. There are many things that point in that direction, but it will require later and more full investigation to establish that fact. As to the personal responsibility of the Sultan, various positions have been taken. He has been described as so kindly and cordial, so sympathetic with his people, as to be utterly incapable of having anything to do with such wholesale destruction in his empire. The secrets of the Palace are not yet known. It is sufficient, however, to say that, with possibly the exception of Mahmud II, no Sultan has ever lived who gave such minute attention to the administration of the internal affairs of his empire. To suppose that he was ignorant is to belie his whole past history; to suppose that he knew, but could not prevent, is to credit him with a weakness that would be indignantly repudiated by every Turk in the empire.